

Sağlık Yüksekokulunda Öğrenim Gören Hemşirelik Birinci Sınıf Öğrencilerinin Bitkisel Ürünlerin Akılcı Kullanımı Hakkındaki Bilgi Düzeyleri*

Knowledge Levels about the Rational Use of Herbal Products in Nursing First Year Students' at School of Health

Sibel Şentürk¹

¹Dr.Öğr.Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Bucak Sağlık Yüksekokulu, Hemşirelik Bölümü
https://orcid.org/0000-0002-5634-174X

öz

Amaç: Bu çalışma, sağlık yüksekokulunda öğrenim gören hemşirelik birinci sınıf öğrencilerinin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımı hakkındaki bilgilerinin ne düzeyde olduğunu ve bilgi düzeyleri üzerinde etkili olan değişkenleri belirlemek için planlanmıştır.

Gereç ve Yöntem: Tanımlayıcı ve ilişki arayıcı desendeki bu çalışmada evreni Ocak-Şubat 2017 tarihleri arasında Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Bucak Sağlık Yüksekokulunun hemşirelik birinci sınıfında öğrenim gören tüm öğrenciler (117 öğrenci), örnekleme ise 114 öğrenci oluşturmuştur. Evrenin %97,4'üne ulaşılmıştır. Verilerin toplanmasında araştırmacının literatür inceleyerek geliştirdiği 35 soruluk anket formu kullanılmış olup, analizler yüzdelerle dağılımlar ve ki-kare testi ile yapılmıştır.

Bulgular: Çalışmada yer alan öğrencilerin yaş ortalamaları 19.22±1.40 olup büyük çoğunluğu kızdır. Öğrencilerin tamamının bitkisel ürünleri kullandıkları, %81.6'sının nezle/grip rahatsızlıklarında uyguladıkları, %89,5'inin çay olarak tükettikleri, %93.9'unun nane bitkisini kullandıkları, %70.2'sinin yarar gördükleri ve sadece %7.0'nin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımı hakkında bilgisinin olduğu saptanmıştır. Öğrencilerin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımıyla ilgili bilgi düzeyleri ile ailenin gelir düzeyi, bitkilerin saklanma koşulları, botanik ismini bilme durumu ve yarar görme durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur (p< 0,05).

Sonuç: Öğrencilerin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımı hakkında bilgilerinin yetersiz olduğu görülmüştür. Bu eksikliğin giderilmesi için eğitim hayatları içerisine bitkisel tedavi yöntemleri hakkında derslerin yer alması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hemşirelik, öğrenci, bitkisel ürünler, bilgi düzeyi.

ABSTRACT

Aim: This study was planned to determine nursing first year students at school of health knowledge levels of about rational use of herbal products and the variables that have an effect on the knowledge levels.

Methods: This descriptive-correlational study was conducted in Burdur Mehmet Akif Ersoy University Bucak School of Health between January and February 2017. The universe was composed of all students (117 students) studying and sample consists of 114 first year students'. 97.4% of the universe has been reached. The data were collected using a 35-question questionnaire forms created and the literature was examined by the researcher. Analyzes were done with percentage distributions and chi-square test.

Results: The average age of the students in the study was 19.22±1.40 and the majority of them were females. It was determined that all students used herbal products, 81.6% applied to flu/cold disorders, 89.5% consumed as tea, 93.9% used mint plants, 70.2% benefited and only 7.0% had knowledge about the rational use of herbal products. A statistically significant difference was found between students' knowledge level about rational use of herbal products, income level of family, hiding conditions of plants, knowing botanical name and benefit status (p<0,05).

Conclusion: It was seen that students' knowledge about rational use of herbal products is insufficient. It may be suggested that lessons on herbal treatment methods should be included in their educational lives to overcome this deficiency.

Keywords: Nursing, student, herbal products, knowledge level.

*Lokman Hekim Dergisi, 2020; 10 (2): 242-251

DOI: 10.31020/mutfd.665467

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 27Aralık 2019; Kabul Tarihi - Accepted: 01Mayıs 2020

İletişim - Correspondence Author: Sibel Şentürk <sibelsenturk@mehmetakif.edu.tr>

Giriş

Bitkisel ürünler, *'bitkilerin yaprak, kök, gövde gibi bileşenlerinin ya da bütünüünün kullanıldığı ve bir ya da daha fazla bitkiden üretilmiş olan maddeler'* olarak tanımlanmaktadır.¹ Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'nün verilerine bakıldığında dünya çapında tahmini 21.000 bitki türünün tedavi nedeniyle kullanıldığı, 4 milyara yakın kişinin de hastalıklarını öncelikli olarak bitkisel ilaçlarla önlemeye çalıştıkları bildirilmektedir.² Gelişmiş ülkelerde reçeteli olarak kullanılan ilaçların oranlarına bakıldığında da tahmini %25'inin bitkisel içerikli ilaçlardan oluştuğu ifade edilmektedir.³ Ülkemizde ise yaklaşık 500 bitki tıbbi amaçlarla kullanılmaktadır.⁴

'Tıbbi bitkilerle tedavi' olarak adlandırılan *"Fitoterapi"* kavramı ilk olarak Fransız bir hekim olan Henri Leclerc (1870-1955) ile kullanılmaya başlanmıştır.⁵ Bitkisel ürünlerle tedavi, son 20-30 yılda hem ülkemizde hem de dünyanın diğer ülkelerinde hızlı bir ivme göstererek tercih edilmeye başlanmıştır. Bitkisel ürünlere yönelimin nedenlerine bakıldığında ise; bireylerin hastalıklarını önlemek için uygulanan tıbbi tedaviler neticesinde gelişen komplikasyonları azaltmak ve kaliteli bir yaşam sürdürmek, bireylerin sağlıklarını sürdürmek için yapılan uygulamalarda sorumluluk almak istemeleri, hastalıkları için denenen tedavi yöntemlerinden memnun kalmamak, reçete edilen ilaçların olası kontrendikasyonlarına yönelik bilgilendirme talebi, bireylerin kendi etnik ve kültürel özelliklerinden etkilenerek hastalıklarının tedavisi ile ilgili geleneksel yöntemleri kullanmak istemesi şeklinde sıralanmaktadır.^{1,6-8} Diğer taraftan DSÖ, bu yönelimi; dünyadaki tüm ülkelerde tıbbi tedavi için kullanılan bitkisel ürünlerin bireylerin sosyo-ekonomik durumlarının düşük olması nedeniyle ilaçların yerine tercih etmesinin yanı sıra, ülkelerin kendi kültürel yapılarına ve sahip oldukları doğal kaynaklarına entegre edilmiş bir sağlık teknolojisi oluşturmaları ve diğer ülkelere sağlık alanında muhtaç olmamaları adına önemsemektedir. Bunun yanı sıra, gelişmiş ülkelerde sağlık sistemlerinin içerisine tamamlayıcı ve alternatif tedavi (TAT) yöntemlerinin büyük bir kısmını geleneksel, alternatif ya da tamamlayıcı tıp başlıklarının altında uygulamaya başlamıştır.^{9,10}

Hemşirelik, *'sağlıklı ya da hasta bireylerin bakımına yönelik holistik bir yaklaşım sergileyen bir sağlık disiplini'* şeklinde değerlendirilmektedir. Ayrıca, bireyin doğumundan ölümüne kadar tüm yaşam dönemlerinde hastalıkları önlemek, sağlığı korumak ve sürdürmek, hastalık durumunda sağlığına kavuşturmak, rehabilite etmek, hastalıkla baş etme yöntemlerini öğretmek gibi rolleri ve yerine getirmeleri gereken sorumlulukları bulunmaktadır.¹¹ Sağlık teknolojisi alanında meydana gelen değişim ve gelişmeler ile hasta bireylerin tıbbi tedaviler dışında başka tedavi yöntemlerine de başvurması hemşirelerin mevcut rol ve sorumluluklarında birtakım değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Bu nedenle de hemşirelik mesleğini icra eden sağlık profesyonellerinin geleneksel ve tamamlayıcı tedavi yöntemleri, bu yöntemlerin nasıl kullanıldığı, etki ve yan etki durumları, ilaç-bitki etkileşimi gibi konularda hemşirelik uygulamalarını yeniden gözden geçirmeleri, etkili olabilecek stratejik yollar tanımlaması ve bakım verdikleri/verecekleri bireyleri geleneksel ve tamamlayıcı tedavileri doğru ve güvenli bir şekilde nasıl kullanmaları gerektiği hakkında bilgilendirmeleri beklenmektedir.¹² Ancak ilerleyen yıllarda sağlık profesyonellerinden biri olarak görev yapacak olan Türkiye'deki hemşirelik öğrencilerinin müfredatlarında tamamlayıcı terapi uygulamalarına yönelik seçmeli ders adı altında programlar bulunsa da bitkisel ürünlerin akılcı kullanımına ilişkin hem teorik hem de uygulamalı olarak detaylı bir eğitim programı bulunmamaktadır. Hemşirelik öğrencilerinin hem seçmeli ders olarak aldıkları tamamlayıcı terapi derslerinden hem de klinik uygulamalar sırasında hasta deneyimlerinden bitkisel ürünlere yönelik belli bir bilgi birikimlerinin olacağı düşünülmektedir. Ayrıca eğitimleri süresince hemşirelik öğrencilerinin bitkisel ürünlerle ilgili davranışlarını araştırmak, mevcut olan hatalı tutumlarını ve doğru bildikleri ancak yanlış olan bilgilerinin düzeltmek en önemli yapılacak uygulamalar olarak önem arz etmektedir. Bu nedenle bu çalışma sağlık yüksekokulunda öğrenim gören hemşirelik birinci sınıf öğrencilerinin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımını hakkındaki bilgilerinin ne düzeyde olduğunu ve bilgi düzeyleri üzerinde etkili olan değişkenleri belirlemek amacıyla planlanmıştır.

Gereç ve Yöntem

Araştırmanın Yapıldığı Yer ve Özellikleri: Tanımlayıcı-ilişki arayıcı araştırma deseninde planlanan bu çalışma, 2016-2017 eğitim-öğretim döneminde Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Bucak Sağlık Yüksekokulu'nun birinci ve ikinci öğretiminde eğitim gören hemşirelik 1. sınıf öğrencileriyle gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın Evren ve Örnekleme: Sağlık Yüksekokulunun hemşirelik bölümündeki birinci ve ikinci öğretiminde eğitim gören 1. sınıf öğrencileri (117) araştırmada evreni oluşturmuş olup örnekleme ise 18 yaş ve üzeri, görsel ya da işitsel problemi bulunmayan, iletişime ve işbirliğine açık, psikiyatrik bir hikâyesi bulunmayan, araştırmanın uygulandığı gün devamsızlık yapmamış ve çalışmayı yapmaya istekli ve gönüllü olan öğrencilerden (114) oluşmuştur. Evrenin %97,4'üne ulaşılmıştır.

Veri Toplama Formları: Araştırmada veriler; araştırmacının literatüre dayandırarak oluşturduğu anket formu kullanılarak toplanmıştır.¹³⁻¹⁶ Formda, öğrencilerin demografik özelliklerinin olduğu 13 soru ile bitkisel ürünlerin kullanım özelliklerini ve bilgi düzeylerini ölçen 22 soru olmak üzere toplam 35 soru yer almaktadır.

Verilerin Toplanması: Çalışmanın yapılabilmesi için gerekli veriler, etik kuruldan onay ve kurumdan yazılı izin alınmasının ardından araştırmacı tarafından sınıf ortamında öğrencilere dağıtılmış ve 20-25 dk sonra toplanmıştır. Anketin uygulandığı derslerde herhangi bir aksama olmaması için dersin sorumlu hocasından öncesinde izin alınmış ve ders bitiminde anket uygulaması yapılmıştır.

Verilerin Değerlendirilmesi: Araştırmada verilerin analizi SPSS 21.0 paket programında tanımlayıcı istatistikler ile ki-kare testi kullanılarak yapılmıştır. Anlamlılık değeri $p < 0.05$ olarak alınmıştır.

Araştırmanın Etik Boyutu: Çalışmamızda Helsinki Bildirgesi'ndeki etik ilkelere riayet edilmiş ve öğrencilere ilişkin bilgiler saklı tutulmuştur. Anketin yapılacağı yüksekokul müdürlüğü'nden yazılı izin ve çalışmanın yapıldığı üniversitenin Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Komite Başkanlığından etik onay (Toplantı Tarihi: 08.02.2017, Karar No: GO 2017/63) alınmıştır. Uygulama öncesinde öğrencilere çalışma hakkında bilgilendirme yapılmış ve çalışmaya katılmada gönüllü olan öğrencilerden yazılı ve sözel onam alınmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları: Bu çalışma, ülkemizdeki tüm hemşirelik öğrencilerini yansıtmamakta olup çalışmanın yürütüldüğü okulun 2016-2017 yılında eğitim-öğretim hayatına başlayarak hemşirelik bölümüne öğrenci alması nedeniyle sadece birinci sınıfta eğitim öğretim gören öğrencilerle sınırlıdır.

Bulgular

Hemşirelik öğrencilerinin sosyodemografik özellikleri **Tablo 1**'de gösterilmiştir. Çalışmada yer alan hemşirelik birinci sınıf öğrencilerinin yaş ortalaması $19,22 \pm 1,40$ olup, %68,4'ü kızdır. Öğrencilerin %50,9'u ikinci öğretim, %45,6'sı ilde yaşamakta, %63,2'si Anadolu/süper lise mezunu, %93,0'ı yurtta/apartta kalmakta, %63,2'sinin annesi ortaöğretim mezunu, %86,0'ının annesi ev hanımı, %55,3'ünün babası ortaöğretim mezunu, %27,2'sinin babası işçi, %70,2'sinin geliri giderine eşit, %96,5'inin sağlık güvencesinin olduğu ve %93,9'unun herhangi bir kronik hastalığının olmadığı belirlenmiştir.

Tablo 1. Hemşirelik öğrencilerinin sosyo-demografik özelliklerine göre dağılımı (n=114)

Sosyo-Demografik özellikler	Sayı	%
Yaş ortalaması	19.22±1.40	
Cinsiyet		
Kız	78	68,4
Erkek	36	31,6
Öğrenim Şekli		
Birinci öğretim	56	49,1
İkinci öğretim	58	50,9
En uzun yaşadığı Yer		
İl	52	45,6
İlçe	41	36,0
Köy/Kasaba	21	18,4
En son mezun olduğu okul		
Sağlık meslek lisesi	31	27,2
Düz lise	11	9,6
Anadolu/süper lise	72	63,2
Nerede kaldığı		
Ailesiyle	6	5,3
Yurtta/apartta	106	93,0
Arkadaşlarıyla evde	2	1,8
Annenin eğitim durumu		

İlköğretim ve altı	86	75,5
Ortaöğretim	21	18,4
Yükseköğretim	7	6,1
Annenin mesleği		
Ev hanımı	98	86,0
İşçi	9	7,9
Diğer (Memur, Emekli, Serbest meslek)	7	6,1
Babanın eğitim durumu		
İlköğretim ve altı	67	58,8
Ortaöğretim	28	24,6
Yükseköğretim	19	16,7
Babanın mesleği		
Memur	25	21,9
İşçi	31	27,2
Emekli	24	21,1
Diğer (Çiftçi, Serbest meslek, işsiz)	34	29,8
Aile gelir düzeyi		
Gelir-giderden az	18	15,8
Gelir- gidere eşit	80	70,2
Gelir- giderden fazla	16	14,0
Sağlık güvencesi		
Evet	110	96,5
Hayır	4	3,5
Kronik hastalık varlığı		
Evet	7	6,1
Hayır	107	93,9
Toplam	114	100

Hemşirelik birinci sınıf öğrencilerinin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımına yönelik sorulara verdikleri cevaplar **Tablo 2'**de özetlenmiştir. Araştırmaya katılan hemşirelik öğrencilerinin %100'ünün hayatlarının herhangi bir döneminde bitkisel ürün kullandığı, %81,6'sının bitkisel ürünleri nezle ve gripde kullandığı, %51,8'inin ilaçlarla birlikte kullandığı, %57,0'ünün ara sıra kullandığı, %89,5'inin bitkisel ürünleri çay olarak kullandığı, %84,2'sinin kullanım sırasında herhangi bir şeye dikkat etmediği, %50,0'ünün bitkisel ürünleri aktardan aldıkları, %61,4'ünün saklama koşullarına ve %8,8'inin botanik ismine dair bilgi sahibi olduğu, %83,3'ünün kullanım kısmı olarak yapraklarını kullandığı belirlenmiştir. Öğrencilerin %50,9'unun bitkisel ürünleri yan etkisinin ilaçlardan daha az olduğu için tercih ettiğini, %70,1'inin yarar gördüğünü, %98,2'sinde yan etki gelişmediği, %82,5'inin başkalarına önerdiği saptanmıştır.

Tablo 2. Hemşirelik öğrencilerinin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımına ilişkin dağılımı (n=114)

Bitkisel Ürünlerin Kullanım Özellikleri	Sayı	%
Bitkisel ürün kullanımı		
Evet	114	100,0
Kullanım nedeni		
Ağrıyı azaltmak	39	34,2
Ateşi düşürmek	25	21,9
Halsizlik	41	36,0
Nezle/grip	93	82,5
İlaçla birlikte kullanma		
Evet	59	51,8
Bazen	47	41,2
Hayır	8	7,0
Kullanım sıklığı		
Sık sık	10	8,8
Ara sıra	65	57,0
Nadiren	39	34,2

Kullanma Şekli		
Çay	102	89,5
Sıcak/soğuk kompres	18	15,8
Çiğneme, yutma	23	20,2
Cilde sürme	11	9,6
Masaj uygulama	13	11,4
Koklama	18	15,8
Dikkat Ettiği Durum		
Var	18	15,8
Yok	96	84,2
Temin etme		
Aktar	57	50,0
Bahçe/manav/Pazar	43	37,7
Kendim toplarım	14	12,3
Saklama koşullarını bilme durumu		
Evet	70	61,4
Hayır	44	38,6
Botanik ismini bilme durumu		
Evet	10	8,8
Hayır	104	91,2
Kullanım kısmı		
Yaprak	95	83,3
Çiçek	42	36,8
Kök	17	14,8
Meyve	39	34,2
Tüm bitki	22	19,3
Tohum	18	15,8
*Tercih Etme Nedeni		
İlaç tedavisinden yarar görmedim	10	8,8
Yan etkisi ilaçlardan daha az	58	50,9
Tavsiye üzerine kullandım	34	29,8
Daha ucuz olduğu için tercih ettim	7	6,1
Daha doğal bir yöntem	97	85,1
Daha güvenli olduğunu düşünüyorum	45	39,5
Ders yoğunluğu nedeniyle sağlık kuruluşuna gidecek zaman bulamadım	11	9,6
Yarar Görme		
Evet	80	70,1
Kısmen	32	28,1
Hayır	2	1,8
Yan etki gelişme durumu		
Evet	2	1,8
Hayır	112	98,2
Başkalarına önerme		
Evet	94	82,5
Hayır	20	17,5

*Birden fazla seçenek işaretlenmiştir.

Hemşirelik birinci sınıf öğrencilerinin bildikleri tıbbi bitkilerin dağılımına verdikleri cevaplar **Tablo 3'**de verilmiştir. Öğrencilerin en çok bildikleri bitkiler sırasıyla; nane (%93,9), ıhlamur (%86,0), adaçayı (%76,3), kekik (%63,2), kuşburnu (%71,1) ve papatya (%50,0) olarak belirlenmiştir.

Hemşirelik birinci sınıf öğrencilerinin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımına yönelik düşünceleri ve bilgi düzeylerine yönelik sorulara verdikleri cevaplar **Tablo 4'**de özetlenmiştir. Öğrencilerin %66,7'sinin bitkisel ürünlerin kullanımına ilişkin kısmen bilgisinin olduğu, %8,8'inin bitkisel ürünler hakkında bilgi edindiği, bilgi edinenlerin %80,0'ünün çevresindeki kişilerden ve ailesinden bilgi aldığını, %74,6'sının eğitim almak istediğini, klinik uygulamaları sırasında %33,3'ünün hastalara bitkisel ürünleri kullanım konusunda öneride bulunacağını, %31,6'sının ise kararsız kaldığını, %33,3'ünün klinik uygulama sırasında bakım verdiği hastanın kullanım durumu hakkında bilgi edinirse 'yarar görüp görmediğini' soracağını ve %26,3'ü de hemen doktoruna ya da hemşiresine haber vereceğini belirtmiştir.

Tablo 3: Hemşirelik Öğrencilerinin Bildikleri Tıbbi Bitkilerin Dağılımı (n=114)

Bildiği Bitkiler**	Sayı	%
Adaçayı	87	76,3
Ihlamur	98	86,0
Meyan	7	6,1
Nane	107	93,9
Kekik	72	63,2
Kuşburnu	81	71,1
Anason	10	8,8
Defne	20	17,5
Papatya	57	50,0
Ebegümece	6	5,3
Keçiboynuzu	34	29,8
Mersin	6	5,3
Biberiye	15	13,2
Menengiç	16	14,0
Kantaron	9	7,9
Haşhaş	29	25,4
Lavanta	12	10,5
Fesleğen	39	34,2
Rezene	27	23,7

**Birden fazla şık işaretlenmiştir.

Tablo 4: Hemşirelik Öğrencilerinin Bitkisel Ürünlerin Akılcı Kullanımına İlişkin Düşünceleri ve Bilgi Düzeylerine Göre Dağılımı (n=114)

Özellikler	Sayı	%
Stajda hastalara öneride bulunma		
Evet	38	33,3
Hayır	40	35,1
Kararsızım	36	31,6
Stajda hastanın kullanım durumunda bilgi edindiğimden		
Önemsemem	2	1,8
Hemen doktoru ya da hemşiresine haber veririm	30	26,3
İlaçla birlikte kullanıp kullanmadığını sorarım	27	23,7
Yarar görüp görmediğini sorarım	38	33,3
Haber vermesini söylerim	17	14,9
Yeterli Bilgisinin Olma Durumu		
Evet	8	7,0
Kısmen	76	66,7
Hayır	30	26,3
Eğitim Alma Durumu		
Evet***	10	8,8
Hayır	104	91,2
***Cevabı Evet İse Bilgiyi Alma Yöntemi		
Çevremdeki kişilerden, ailemden	8	80,0
Kitle iletişim araçlarından/Aktardan	2	20,0
Eğitim Almak İsteme		
Evet	85	74,6
Hayır	9	7,9
Kararsızım	20	17,5

***Evet cevabını verenlerin sayısı ve yüzdeleri belirtilmiştir.

Hemşirelik öğrencilerinin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımına ilişkin bilgi düzeyleri ile bazı özelliklerinin karşılaştırılması **Tablo 5'**de verilmiştir. Hemşirelik öğrencilerinin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımına ilişkin bilgi düzeyleri ile ailenin gelir düzeyi, bitkilerin saklanma koşulları, botanik ismini bilme durumu ve yarar görme durumları açısından anlamlı bir fark saptanmıştır ($p < 0,05$).

Tablo 5. Hemşirelik Öğrencilerinin Bitkisel Ürünlerin Akılcı Kullanımına İlişkin Bilgi Düzeyleri İle Bazı Özelliklerinin Karşılaştırılması

Özellikler	Yeterli Bilgisinin Olma Durumu						Toplam	
	Evet n	%	Kısmen n	%	Hayır n	%		
Ailenin Gelir Durumu								$\chi^2:11,904$
Gelir giderden az	2	11,1	12	66,7	4	22,2	18 100,0	SD:4
Gelir gidere eşit	2	2,4	57	71,3	21	26,3	80 100,0	p: 0,018
Gelir giderden fazla	4	25,0	7	43,7	5	31,3	16 100,0	
Saklama Koşulları								$\chi^2:8,002$
Evet	6	8,6	52	74,3	12	17,1	70 100,0	SD:2
Hayır	2	4,5	24	54,5	18	41,0	44 100,0	p:0,018
Botanik İsmi Bilme								$\chi^2:11,153$
Evet	3	30,0	7	70,0	-	-	10 100,0	SD:2
Hayır	5	4,8	69	66,3	30	28,8	104 100,0	p:0,004
Yarar Görme								$\chi^2:10,635$
Evet	6	7,5	57	71,3	17	21,3	80 100,0	SD:4
Kısmen	1	3,1	18	56,3	13	40,6	- 32 100,0	p:0,031
Hayır	1	50,0	1	50,0	-	-	2 100,0	

Tartışma

Bitkisel ürünler, insanlık tarihi boyunca sağlık hizmetlerinin temel bileşenleri olmuştur. Tüm dünyada son zamanlarda, gıda ve ilaç endüstrisinde yaygın olarak kullanılan sentetik materyallerin kanser gibi birçok hastalığa neden olduğu konusunda genel bir görüş vardır. Bu durum doğal ve organik ilaç formları için artan küresel talebe yol açmıştır. Hem bu talebin bir sonucu olarak hem de ülkemizde ve dünyada yasalarla da şifalı otlar ve bitkisel kökenli ilaçlar dünya çapında geleneksel kültürün bir parçası olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷ Hastaların akut ve kronik sorunların çözümü için bitkisel ürünleri kullanımı ise sağlık personelinin bu konuya ilgisini artırmış ve bitkisel ürünler hakkında bilgi edinmeleri gerekliliğini doğurmuştur.¹⁸

Araştırmamıza katılan öğrencilerin %7'sinin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımı ile ilgili yeterli, %66,7'sinin ise kısmen bilgisinin olduğu belirlenmiştir. Ayrıca %8,8'inin bitkisel ürünlerle ilgili eğitim aldığı, eğitim almış olanların %80,0'ünün bilgileri çevrelerinden ve ailelerinden aldıkları, %74,6'sının bitkisel ürünler ile ilgili eğitim almak istediği, %33,3'ünün staj sırasında hastanın bitkisel ürün kullanım durumu hakkında bilgi edindiğinde yarar görüp görmediğini soracağını ve %33,3'ünün de bitkisel ürünlerin kullanımı hakkında hastalara öneride bulunacakları belirlenmiştir. Aktürk ve ark. çalışmasında tıp öğrencilerinin tıbbi bitkiler hakkındaki bilgi düzeylerinin yetersiz olduğu, eğitim verildikten sonra bile altıncı sınıf öğrencilerinde bilgi düzeylerinin %50 oranında olduğu saptanmıştır.¹³ Altınbaş ve İster'in hemşirelik öğrencilerinin TAT yöntemlerini bilme durumlarına yönelik yapmış oldukları çalışmada da sadece %8,7'sinin kapsamlı bir şekilde bitkileri bildiği ve %9,8'inin TAT yöntemleri ile ilgili eğitim aldığı belirlenmiştir. TAT yöntemi kullananların %74,6'sı, TAT yöntemi kullanmayanların ise %82,6'sı eğitim müfredatlarında TAT konusunun eklenmesini istedikleri belirlenmiştir.¹⁹ Yetiş ve ark. çalışmasında sağlık hizmetleri meslek yüksekokulu öğrencilerinin %35,5'inin bitkisel tedaviler hakkında bilgisinin olduğu bu bilgiyi de %44,4'ünün internetten aldıkları belirlenmiştir.²⁰ Badke ve ark. çalışmasında hemşirelik öğrencilerinin bitkileri küçük yaşlardan itibaren anne ve büyükannelerinden öğrendikleri ve deneyimledikleri ancak bilimsel bilgi ışığında yeterli bilgilerinin olmadığı ve eğitim müfredatlarına eklenmesi gerektiği ifade edilmektedir.¹⁸ Ergin ve ark. çalışmasında da uzmanlık öğrencilerinin sadece %17,0'ünün, tıp öğrencilerinin ise sadece %25,6'sının bitkisel tedaviler hakkında bilgi sahibi oldukları belirlenmiştir.²¹ Çalışmamız literatürle benzerlik göstermekte olup bu eksikliğin geleceğin sağlık profesyonellerinden biri olacak hemşirelik öğrencilerinin bitkisel ürünler hakkında birinci sınıfta olmaları nedeniyle eğitim müfredatlarında bir ders içeriğinin bulunmamasından ve saha uygulamalarına çıkmadıkları için bitkisel ürün kullanan bireylere bakım vermemelerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Araştırmamıza katılan öğrencilerin bildikleri bitkiler arasında ilk 5 sırada %93,9 ile nane, %86,0 ile ıhlamur, %76,3 ile adaçayı, %71,1 ile kuşburnu ve %63,2 ile kekik gelmektedir. Aktürk ve ark. çalışmasında tıp öğrencilerinin %100'ünün papatya, anason, nane, kuşburnu ve adaçayının ismini duydukları belirlenmiştir.¹³

Cömert ve Dinç'in turizm fakültesinde öğrenim gören öğrenciler üzerinde ülkemizde yetişen ve en çok bilinen 20 şifalı ot sorularak yaptıkları çalışmada, öğrencilerin %100'ü böğürtlen, %98,9'u kekik, %98,4'ü badem, %96,8'i ısırgan otu ve %96,3'ü dereotunu bildiklerini belirtmişlerdir.²² Bülbül ve ark. çalışmasında da katılımcıların bitkisel ürün olarak en iyi %55,1'inin adaçayı, %29,7'sinin ise yeşil çayı bildikleri saptanmıştır.²³ Yüzbaşıoğlu ve Kızıloğlu'nun çalışmasında katılımcıların tüketmeyi tercih ettikleri tıbbi ve aromatik bitkiler olarak %85,2'si kırmızı pul biber, %77,9'u nane, %58,4'ü sarımsak ve %40,0'ı kekik olarak belirtmiştir.²⁴ Tulukcu ve Sağdıç'ın Konya'daki aktarlarda yaptıkları çalışmada halkın ilgi duyduğu ve yoğun talep gösterdiği tıbbi ve aromatik bitkilerin keten, kekik, çörek otu, papatya ve ısırgan otu olduğu belirlenmiştir.¹⁵ Çalışma sonucumuz literatürle benzerlik göstermekte olup, yapılan çalışmalarda bölgesel farklılıklar, bitki çeşitliliği ve taksonomik özellikleri nedeniyle kullanılan bitkilerde de çeşitlilik gösterdiği düşünülmektedir.

Araştırmamızda öğrencilerin tamamının bitkisel ürün kullandığı, %82,5'inin bitkisel ürünleri nezle/grip rahatsızlıklarında denedikleri, %51,8'inin ilaçlarla birlikte kullandığı, %57,0'ünün kullanım sıklığının 'ara sıra' olduğu, %89,5'inin tüketim şeklini 'çay' olarak belirttiği, %83,3'ünün yapraklarını kullandığı, %50,0'ünün aktardan temin ettiği, %15,8'inin kullanım koşullarına dikkat ettiği, %85,1'inin tıbbi tedavi yöntemlerine göre 'daha doğal' olduğu için kullandığı, %1,8'inde yan etki geliştiği ve %82,5'inin başkalarına önerdiği belirlenmiştir. Uğulu ve Aydın'ın çalışmasında öğrencilerin tıbbi bitkileri daha çok nezle/grip/boğaz ağrısı için kullandıklarını ve %49,3'ü grip ve soğuk algınlığı için faydalı olduğunu bildirmişlerdir.²⁵ Çöl Araz ve ark. çalışmasında öğrencilerin %80,8'inin tıp dışı alternatif tedavi yöntemi olarak bitkisel çayları bildiği, en yaygın kullanılan yöntem olarak ise %54,3'ünün bitkisel çay kullanmak ve %33,0'ünün ot kaynatmak şeklinde cevap verdikleri belirlenmiştir. Ayrıca öğrencilerin %40,6'sının en az bir kez bu yöntemleri kullandığı ve %48,8'inin bu yöntemleri yararlı bulduğu saptanmıştır.²⁶ Yetiş ve ark. çalışmasında öğrencilerin %44,1'i alternatif tedavi kullandığını, %31,3'ü bitkisel ürünleri vücudu ve bağışıklık sistemini güçlendirmek için kullandığını, %40,9'u bitkisel ürünleri aktardan aldıklarını, %32,5'i bitkisel ürünleri şikayetlerini azaltmak için kullandıklarını, %21,3'ü bitkilerin ilaçlardan daha güvenli olduğunu ve %13,0'ı yan etki geliştiğini belirtmişlerdir.²⁰ Tulukcu ve Sağdıç'ın çalışmasında Konya'daki aktarlarda satışa sunulan bitkilerin yaprak, tohum ve meyve gibi bitki yapılarından meydana geldiği ve tedavi amacıyla bitkilerin yaprak, gövde, kök, çiçek, tohum ve filiz gibi kısımlarını suyla kaynatma, kaynatılmış suya ekleme, yağın içerisinde bekletme, lapa olarak ya da balla hazırlanmış karışımlar şeklinde kullanıldığı belirlenmiştir.¹⁵ Kaner ve ark. üniversite öğrencilerinin ve ailelerinin üzerinde yaptıkları çalışmasında %53,6'sının bitkisel ürün kullandığı, %73,1'inin bitki çayı kullandığını, kullananların %35'inin yeşil çayı tercih ettiği, %84,3'ünün bitkisel ürünleri aktardan temin ettiğini, %34,7'sinin soğuk algınlığı problemi için kullandığını, %27,7'sinin her gün kullandığını, %47,4'ünün kullanım süresinin >1 yıldan fazla olduğunu, %29,7'sinin çok yarar gördüğünü ve %37,8'inin başkalarına önereceğini belirtmişlerdir.²⁷ Faydaoğlu'nun çalışmasında katılımcıların %97,3'ünün üst solunum yolu hastalıkları, %53,0'ı ise mide hastalıklarında bilinçli olarak bitkileri kullandığını, %66,7'si gerektiğinde bitkisel ürün tükettiğini, %99,3'ü kullandıkları bitkilerin hastalıklarında fayda sağladığını, %70,7'si aktardan temin ettiğini, tüketicilerin büyük çoğunluğunun bitkileri demleme şeklinde (ihlamur %100, kuşburnu %99,7, adaçayı %99,1) tükettikleri ve %8,2'sinde yan etki gözlemlendiği belirlenmiştir.²⁸ Özçelik ve Toprak'ın çalışmasında katılımcıların tamamının TAT yöntemlerinden birini kullandığını, %97,9'unun bitkisel tedaviyi tercih ettiğini, %58,9'u ilaçlardan yeterli fayda görmediği için kullandığını, %72,1'i hastalığına şifa bulmak için kullandığını, %15,3'ü bitkisel tedaviyi ilaçlarla birlikte kullandığını ve kullananların tamamı bitkisel tedavileri başkalarına önereceklerini belirtmişlerdir.²⁹ Çalışma sonucumuz literatürle benzerlik göstermekte olup bitkisel ürünlerin teminin daha kolay olması, ilaçlara oranla yan etkilerinin daha az olması, ucuz olması, çoğu kez ücret ödmeden toplanılarak kullanılması, kullanım sonucu fayda görülmesi ve önerilmesi gibi nedenlerle tercih edildiği düşünülmektedir.

Araştırmamızda hemşirelik öğrencilerinin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımına ilişkin bilgi düzeyleri ile yaş, cinsiyet, öğrenim şekli, en uzun yaşadığı yer, en son okunan okul, nerde kaldığı, anne-babanın eğitim durumu, anne-babanın mesleği, sağlık güvencesi ve kronik hastalık varlığı gibi sosyo-demografik özellikleriyle arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır (p>0,05). Araştırmamızda sosyo-demografik özellikler arasında istatistiksel olarak anlamlı bulunan tek değişken ailenin gelir durumudur (p<0,05). Sağkal ve ark. çalışmasında TAT tedavi yöntemlerini bilme durumları ile gelir durumu algısı

değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur.³⁰ Yetiş ve ark. çalışmasında da öğrencilerin bitkisel ürünlerle ilgili bilgi sahibi olma durumlarının yetersiz olduğu, bitkisel tedavi kullanım durumlarının öğrencilerin ekonomik durumları ile karşılaştırılmasında anlamlı bir fark olduğu ve ekonomik durumu orta ve kötü düzeyde olanların bitkisel tedavileri daha çok kullandıkları belirlenmiştir.²⁰ Özçelik ve ark. çalışmasında kadınların ve eğitim seviyesi yüksek olan bireylerin bitkisel ürünleri daha fazla kullandıkları belirlenmiştir.²⁹ Sağkal ve ark. çalışmasında kırsal kesimde yaşayan ve TAT yöntemleri konusunda bilgi sahibi olan yaşlı bireylerde geliri giderine denk olan, sağlık güvencesi bulunan, mevcut bir kronik hastalığa sahip olan ve TAT yöntemlerini kullananlarda daha yüksek olduğu saptanmıştır.³⁰ Kent merkezinde yaşayan bireyler üzerinde yapılan bir çalışmada da kırdan kente doğru doğum yeri büyüklüğü arttıkça ve geniş aile tipine sahip olan bireylerin bitkisel ürünleri daha fazla kullandıkları tespit edilmiştir.³¹ Karadağ ve ark. çalışmasında ise eğitim seviyesi orta ve yüksek olan kronik bel ağrısı olan bireylerin en çok kullandıkları yöntemlerden birinin bitkisel terapi (%61.2) olduğu belirlenmiştir.³² Kaynak ve Polat'ın yaptıkları çalışmada TAT kullananların daha çok kadın, eğitim seviyesi ve ekonomik durumu orta düzeyde olan diyabetli bireyler olduğu, TAT kullanımları ile TAT ile ilgili bilgi düzeyleri arasında ise bir fark olmadığı saptanmıştır.³³ Bu durumun çalışma yapılan popülasyonların farklı sosyo-demografik özelliklerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Araştırmamızda hemşirelik öğrencilerinin %61,4'ünün bitkisel ürünlerin saklama koşullarını bildiği ve %8,8'inin botanik ismini bildiği tespit edilmiştir. Öğrencilerin bitkisel ürünlerin akılcı kullanımına ilişkin bilgi düzeyleri ile botanik ismini ve saklama koşullarını bilme değişkenleri bakımından istatistiki açıdan ise anlamlı bir fark saptanmıştır. Faydaoğlu'nun çalışmasında aktarların büyük çoğunluğunun eğitim seviyesinin yüksek olduğu, bitkileri saklama, botanik ismini bilme, toplama gibi bilgileri baba mesleğinin erkek çocuğuna aktarımı veya usta çırak ilişkisi ile bir nesilden diğerine aktarılması şeklinde ve ailelerinden öğrendikleri bildirilmiştir.²⁸ Çetin'in çalışmasında da tedavi amaçlı kullanılan bitkilerin yetiştiği ve toplandığı kırsal alanda yaşayan geniş aile içerisinde yer alan yaşlı kuşağın bitkilerle tedavi bilgisini aile üyeleriyle kuşaktan kuşağa paylaşarak öğrettiği ifade edilmektedir.³¹ Çalışmamızda öğrencilerin yarıdan fazlasının ilçe ve köy/kasabada yaşaması, aile içerisinde bitkisel ürünlerin yöresel isimlerini, toplama, saklama, kullanım şekillerini bilen yaşlı bireylerin olması ve kullanması, öğrencilerin konuya ilgi duymaları şeklinde yorumlanabilir.

Araştırmamızda hemşirelik öğrencilerinin %70,1'inin bitkisel ürün kullanımından yarar gördüğü ve bitkisel ürünlerin akılcı kullanımına ilişkin bilgi düzeyleri ile yarar görme durumu açısından istatistiki olarak anlamlı bir fark saptanmıştır. Karadağ ve ark. çalışmasında bireylerin %85,7'sinin, Kaynak ve Polat'ın çalışmasında da %40,9'unun TAT yöntemlerinden yarar gördükleri belirlenmiştir.^{32,33} Çalışmamız literatürle benzer olup bitkisel ürünlerden yarar görme durumunun bitkilerin hangi amaçla ve hangi yöntemlerle doğru bir teknikte uygulanmış olup olmadığı ile yakından ilgili olduğu düşünülmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Sonuç olarak, hemşirelik öğrencilerin bitkisel ürünlerin doğru ve akılcı kullanımını açısından kısmen bilgi sahibi olduğu özellikle de klinik deneyim kazanımları sırasında bakım verecekleri bireylerde geleneksel ve tamamlayıcı tedavileri kullanan kişilerle karşılaşacakları varsayılırsa, ilaçlarla birlikte kullanılan bitkiler nedeniyle oluşacak etkileşimleri bilmeleri, bitkilerin yararları ve komplikasyonları, bitkilerin hastaların tedavi programına ne ölçüde yarar sağladığı gibi konularda bilgi sahibi olabilmeleri için hemşirelik okullarının müfredat programlarında tamamlayıcı terapiler, tıbbi bitkiler, aromaterapi gibi derslerin yaygınlaştırılması, öğrencilerin tamamlayıcı terapiler hakkında farkındalıklarını oluşturmak için kongre, sempozyum, workshoplar oluşturulması ve öğrencilere yönelik bitkisel ürünlerin kullanımına yönelik kursların verilmesinin sağlanması önerilebilir.

BİLGİ

Bu çalışma IV. International Multidisciplinary Congress of Eurasia (23-25 Ağustos 2017, İtalya-Roma) sözel bildiri olarak sunulmuştur. Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını ve çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

KAYNAKLAR

1. Aktan Ö, Gören T. Bitkisel ürünler ve sağlık: Bilimsel çerçeve ve etik açısından yaklaşım. Türk Tabipleri Birliği Merkez Konseyi. Ankara, 2012.
2. Kırıcı S. Türkiye’de tıbbi ve aromatik bitkilerin genel durumu. TÜRKTOB 2015;1(15):4-11.
3. Oruc FCS, et al. Awareness of medical and aromatic plants in the western black sea region. Int J Agri. Environ Food Sci 2019;3(1):1-4.
4. Taşçı K, ve ark. Orta Anadolu kalkınma ajansı tıbbi ve aromatik bitkiler sektör raporu. Kayseri, 2015.
5. Capasso F, et al. Phytotherapy. Berlin: Springer; 2003.
6. Schippmann U, Leaman JD, Cunningham AB. Impact of cultivation and gathering of medicinal plants on biodiversity: Global trends and issues. Interdepartmental Working Group on Biological Diversity for Food and Agriculture. Rome, 2002.
7. Stasio MJ, et al. Over-the-counter medication and herbal or dietary supplement use in college: Dose frequency and relationship to self-reported distress. J Am Coll Health 2008;56(5):535-47.
8. Ruparel P, Lockwood B. The quality of commercially available herbal products. Nat Prod Commun 2011;6(5):733-44.
9. Zhang X. WHO Traditional medicine strategy: 2014-2023. Geneva: World Health Organization; 2013.
10. Zhang X. WHO legal status of traditional medicine and complementary /alternative medicine: A Worldwide Review Geneva: World Health Organization; 2001.
11. Kaya N, Babadağ D. Romatoid artritli bireylerde sağlığa ilişkin yaşam kalitesi. Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi; 2004;13(53):51-72.
12. Karagöz G. Sirt, boyun, bel ağrıları olan ve ameliyat programına alınan nöroşürürürji hastalarının ağrı gidermede kullandıkları tamamlayıcı ve alternatif tedaviler. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2006.
13. Aktürk Z, ve ark. Tıp öğrencileri bitkileri ne kadar tanıyor? Tıp fakültesi birinci ve altıncı sınıf öğrencileri arasında bitkilerin ve sağlıktaki kullanım alanlarının bilinme durumu. Genel Tıp Derg 2003;16(3):101-106.
14. Silverstein DD, Spiegel AD. Are physicians aware of the risks of alternative medicine? J Community Health 2001;26:159-74.
15. Tulukçu E, Sağdıç O. Konya’da aktarlarda satılan tıbbi bitkiler ve kullanılan kısımları. Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi 2011;27(4):304-308.
16. Sarı AO, ve ark. Ege ve Güney Marmara bölgelerinde halk ilacı olarak kullanılan bitkiler. AARI 2010;20(2):1-21.
17. Akbulut S, Bayramoğlu MM. The trade and use of some medical and aromatic herbs in Turkey. Ethno Med 2013;7(2):67-77.
18. Badke MR, et al. Nursing students knowledge on use of medicinal plants as supplementary therapy. Revista de Pesquisa: Cuidado é Fundamental Online 2017;9(2):459-465.
19. Altınbaş Y, İster ED. Sağlık yüksekokulu öğrencilerinin tamamlayıcı ve alternatif tedaviler hakkındaki görüş, bilgi ve uygulamaları. SAUHSD 2019;2(1):47-60.
20. Yetiş G, ve ark. Determination of the health services vocational school students’ thoughts and usage habits about herbal treatment. Int J of Sec Metabolite 2017;4(3):463-472.
21. Ergin A, ve ark. Uzmanlık ve tıp öğrencilerinin tamamlayıcı-alternatif tıp hakkındaki bilgi düzeyleri ve tutumları. Pam Tıp Derg 2011;4(3):136-143.
22. Cömert M, Dinç H. Şifalı bitkilerin gençler tarafından bilinirliği. Journal of Tourism and Gastronomy Studies 2014;2(3):23-27.
23. Bülbül SF, Aşık G, Bayar Muluk N. Use of natural herbal products in Kırıkkale, Turkey. Turk J Clin Lab 2017; 8(1): 1-5.
24. Yüzbaşıoğlu R, Kızıloğlu S. Tıbbi-aromatik bitkilerin satın alımında bireylerin bilinç düzeyi (Erzurum merkez ilçeleri örneği). Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2019;5(1):119-132.
25. Uğulu İ, Aydın H. Research on students’ traditional knowledge about medicinal plants: Case study of high schools in Izmir, Turkey. Journal of Applied Pharmaceutical Science 2011;1(9):43-46.
26. Çöl Araz N, Taşdemir HS, Parlar Kılıç S. Sağlık bilimleri fakültesi öğrencilerinin tıp dışı alternatif ve geleneksel uygulamalar konusundaki görüşlerinin değerlendirilmesi. Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi 2012;1(4): 239-251.
27. Kaner G, Karaalp C, Seremet-Kürklü N. Üniversite öğrencileri ve ailelerinde bitkisel ürün kullanım sıklığının ve bitkisel ürün kullanımını etkileyen faktörlerin belirlenmesi. Turk Hij Den Biyol Derg 2017;74(1):37-54.
28. Faydaoğlu E. Isparta ve Afyon illerinde tıbbi ve aromatik amaçlı kullanılan bitkilerin satılma, toplanma ve kullanılma durumları. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013.
29. Özçelik G, Toprak D. Bitkisel tedavi neden tercih ediliyor? Ankara Med J 2015;15(2):48-58.
30. Sağkal T, ve ark. Kırsal kesimde yaşayan yaşlı bireylerin tamamlayıcı ve alternatif tedavi yöntemlerini kullanma durumları. F Ü Sağ Bil Tıp Derg 2013;27(1):19-26.
31. Çetin OB. Eskişehir’de tamamlayıcı ve alternatif tıp kullanımı. Sosyoekonomi 2007(2):89-106.
32. Karadağ M, ve ark. Kronik bel ağrısı olan hastaların kullanmış oldukları tamamlayıcı tedavi yöntemlerinin ve hastalık algılarının incelenmesi. Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi 2016;3(2):14-27.
33. Kaynak İ, Polat Ü. Diabetes mellitus’lu hastaların tamamlayıcı ve alternatif tedavileri kullanma durumları ve diyabet tutumları ile ilişkisi. Genel Tıp Derg 2017;27(2):56-64.